

İnsan ve Muhiti: Muhit Kavramı Perspektifinden Din Eğitimi

Hasan ÇETİNEL¹

ÖZET

Doğumla ölüm arasında uzanan hayat çizgisi boyunca, insanın varlığı için hayati öneme sahip temel ihtiyaçların başında, sevgi ve güven temelli bir sosyal çevre yer almaktadır. Dâhil olduğu sosyal çevrenin etkisi altında insanın sosyal, kültürel bir yeniden doğuşuna daha tanıklık edilmektedir. Bu araştırmada Kur'ân-ı Kerim'de geçen, sıklıkla Türkçedeki çevre kelimesinin eş anlamlısı olarak kullanılmakta olan "muhit" kelimesi üzerinden insanın gelişiminde çevre etkisi olgusuna odaklanılmıştır. Bu amaçla ilk olarak eğitim ve gelişim psikolojisinin temel kavramlarından olan gelişim ve gelişim ilkelerine literatür taraması yoluyla değinilmiştir. İkinci aşamada ise "muhit" kelimesiyle aynı etimolojik kökene sahip olan bir grup kelimenin oluşturduğu semantik alan esas alınarak analizlerde bulunulmuştur. Bu kelimelerin oluşturduğu anlam alanı içerisinde muhitin; "çevreleme", "kuşatma", "duvar olma", "koruma", "tedbirli davranma", "kuşatıcı, kapsamlı bilgi sahibi olma" anlamlarıyla oldukça zengin bir anlam alanı oluşturduğu tespit edilmiştir. Özellikle Kur'ân-ı Kerim'de Allah'a ait bir isim olarak takdim edilen Muhit'in, O'nun tüm varlık ve insan hakkındaki kuşatıcı, sınırsız bilgisini ifade etmekle beraber insanın ontolojik anlamda Allah düşüncesiyle kuşatılmışlığına dikkat çekilmiştir. Birbirini karşılayan iki kelime gibi duran "çevre" ve "muhit" kelime ikilisinden muhit üzerinden yapılan analizlerde, insan ve çevre etkileşimi bağlamında, genetik bir mirasın devamı niteliğinde belirli bir potansiyelle dünyaya gelmiş insanın, içine doğduğu muhit tarafından sosyo-kültürel anlamda yeniden inşa olunduğuna vurgu yapılmaya çalışılmıştır. Yapılan analizlerden hareketle bireyin sağlıklı gelişimi için çevreleme, koruma, kuşatma, tedbirli davranma, duvar olma anlamlarını tam anlamıyla karşılayan arzu edilir muhitlere olan ihtiyaca vurgu yapılmıştır. Konuya çocuğun inanç gelişimi ve din eğitimi noktasından bakıldığında, "Muhit" sıfatıyla insanın tüm eylemlerinden haberdar, bilgisiyle düşünce ufkunu kaplayan bir ilah düşüncesinin küçük yaşlardan itibaren çocuğun zihinsel çevresinin ayrılmaz bir düşüncesi kılınması önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, muhit, çevre, gelişim.

Human Being and Neighborhood: Religious Education from the Perspective of the Concept of Neighborhood

ABSTRACT

Along the lifeline stretching between birth and death, a social environment based on love and trust is at the forefront of the basic needs bearing a vital importance for human existence. Under the influence of the social environment in which one person is living, her or she witnesses a social and cultural rebirth. In this study, I focus on the phenomenon of environment and its impact on human development through the concept "neighborhood (Arabic, muhit), which is frequently used as a synonym for the word environment in Turkish and found in the Qur'an. For this purpose, firstly, I carry out an evaluation of the literature on development and principles of development, which are the basic concepts of education and developmental psychology. In the second stage, I will make some analyzes based on the semantic field formed by a group of words that have the same etymological origin as the word muhit. Within the semantic field formed by these words; it has been determined that it creates a very rich field of meanings such as "containment", "encirclement", "being a wall", "protecting", "behaving cautiously", "having a inclusive and comprehensive knowledge". In particular, I will draw attention to the fact that the word muhit, which is presented as a name for God in the Qur'an, expresses His encompassing and unlimited knowledge about all existence and human beings, and that humans are ontologically encompassed by the God's knowledge. In the analyzes that I will make on the concepts of environment and muhit, which seem like two words that meet each other, I will emphasize that the person who

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, hasanacetinel@gmail.com

was born with a certain potential as a continuation of a genetic heritage rebuilds his or her life in the socio-cultural sense through the muhit or neighborhood in which he or she was born. Based on the analyzes that I will make, I emphasize on the need for desirable environments that fully meet the meanings of containment, protection, prudence, and being a wall for the healthy development of the individual. Looking at the subject from the point of view of the child's belief development and religious education, it is important to bring a child into the idea that the God's knowledge contains the actions of the human being and covers the horizon of thought with His knowledge, for the benefit of the child's mental environment from an early age.

Keywords: Religious Education, Neighborhood, Environment, Development.

GİRİŞ

Gelişim (development), insan davranışını konu edinen psikolojinin temel kavramlarından bir tanesidir. Özellikle psikolojinin alt bilim dallarından olan gelişim psikolojisi, insanın yaşam boyu duygu, düşünce ve davranışlarındaki değişim ve gelişimleri konu edinmektedir. Düşünen bir varlık olarak insan, doğuştan getirdiği genetik potansiyeli (kalıtım) ve içine doğduğu çevrenin belirleyici olduğu bir gelişim süreciyle karşı karşıyadır. Tıp, genetik, biyoloji vb. fen bilim dallarına mensup bilim insanları ve araştırmacılar gelişimin kalıtsal, fiziksel, zihinsel boyutlarına odaklanırken, onların araştırmalarından elde ettikleri veriler aynı zamanda psikoloji, eğitim bilimleri, ilahiyat gibi insanı konu edinen sosyal bilimlerin, insan gelişimini anlamaya, yordamaya dönük çalışmalarına da katkı sunmaktadırlar.

Gelişim ve öğrenme psikolojisi, eğitim psikolojisi gibi gelişim kavramını merkezine alan bilim dalları, doğum öncesi anne karnında döllenme olayıyla başlayan gelişim sürecini, özellikle bebeklik, çocukluk, ergenlik (adolesan) dönem, yetişkinlik, yaşlılık vb. insan yaşamının evreleri şeklinde ele almaktadır. Yaşa dayalı bu ayırımın dışında fiziksel, bilişsel (zihinsel), benlik, kişilik, ahlak, mizah, oyun gibi gelişim alanları, insan davranışının farklı boyutları olarak bu bilim dallarının etkinlik alanına girmektedir. Adı geçen bilim dallarının gelişim kavramına yönelik araştırma problemleri arasında: "Gelişiminin temel kavramları olan büyüme, olgunlaşma ve hazır bulunuşluk nedir?", "Gelişim üzerinde kalıtım mı yoksa çevre mi daha etkilidir?", "İnsan gelişimiyle ilgili tespit edilen ilkeler nelerdir?" vb. sorular da yer almaktadır. Literatürde "*Gelişimin Temel İlkeleri*" olarak yer bulan bu araştırma alanı, "İnsan gelişimine dönük evrensel geçerlikte ilkeler var mıdır?" problemine odaklanmaktadır. Bu noktada bilim tarihi içerisinde insan gelişimine odaklanan araştırmacıların, "Gelişim, bir sıra izler.", "Gelişim bir süreçtir.", "Gelişim, kalıtım ve çevrenin etkisi altında şekillenir." gibi evrensel geçerliği olan ilkeler tespit ettikleri bilinmektedir.

İnsan ve davranışını konu edinen ve merkezine insanın kutsal olanla ilişkisini oturtan dinin de insana dair tespit, tasvir ve tasavvurları mevcuttur. İnsanı, eşref-i mahlûkat isimlendirmesiyle varlık âleminde farklı ve özel bir tanımlamayla diğer varlıklar arasında güçlü ve üstün bir varlık olarak konumlandıran İslam'ın insana, davranışına dönük görüş ve tespitleri insanı tanıma ve onun gelişimine yön veren dinamikleri anlama bağlamında önem arz etmektedir. "*Yaratan bilmez mi? O, en gizli şeyleri bilir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.*" (el-Mülk 67/14, Altuntaş & Şahin, 2009, s. 634) ayetinin de işaret ettiği üzere, Allah'ın yaratıcı olma sıfatı, O'nun yarattığı insanı bütün yaratılış özellikleri ve gizemleriyle bilmesi anlamına gelmektedir.

Araştırmanın Konusu Amaç ve Yöntemi

Bu araştırmada, bilim tarihi içerisinde araştırmacılar tarafından gelişimin doğasına yönelik tespit edilen evrensel nitelikteki ilkelerden, "Eğitim, kalıtım ve çevrenin ortak ürünüdür." ilkesinde vurgulanan eğitimde çevre etkisinin İslam'ın kutsal metni olan Kur'an-ı Kerim'deki iz ve yansımaları, dilimizde de "çevre" anlamıyla kullanılmakta olan "muhit" kavramı ekseninde tespitte ve analize çalışılmıştır. Muhit kelimesinin Kur'an-ı Kerim semantiği açısından sağladığı zengin anlam içeriği eğitim ve çevre ilişkisi bağlamında farklı bakış açıları sağlaması nedeniyle araştırmaya değer bulunmuştur.

İnsan gelişimine dair ilkeleri kavramak, yeni doğmuş bir bireyi hayata hazırlamakla; onu zihinsel, psikolojik ve sosyal yönden geliştirmekle sorumlu çevresinin faydasına olacaktır. Çocuğun içine doğduğu çevrenin ilk ve bu anlamda en önemli aktörleri olan ebeveynin gelişimin doğasına yönelik bilgi ve becerileri, çocuklarının gelişiminin sağlıklı, arzu edilen bir gelişim süreci şeklinde gerçekleşmesi için gerekenleri yapmaları, olası sorun durumlarında tedbirler almaları açısından önem arz etmektedir. Bu amaçla, ilk olarak gelişim kavramının tanım ve niteliği üzerinde durulmuş;

araştırmanın konu edindiği bilim tarihi içerisinde ortaya çıkan gelişime dair genel ilkeler hakkında kısa bir literatür taramasına yer verilmiştir. Araştırmanın bir diğer aşaması olarak da söz konusu değişim ilkelerinde eğitimde çevrenin etkisine yönelik Kur'ân-ı Kerim ayetleri “Muhit” kavramı ve ilişkili kavramların oluşturduğu kavram alanı üzerinden nitel içerik analize tabi tutulmuştur. Nitel içerik analizi, bir metni anlamının ve yorumlamanın ön planda olduğu bir analiz biçimi olarak ön plana çıkmaktadır. Din bilimleri açısından dini metinleri analiz etmek, onları daha anlaşılır hale getirmek önemlidir. Gökçe, teolojik metinleri toplum için yorumlamanın, ilahiyatın görevi olduğu vurgusunu yapar. Nitel içerik analizi yoluyla bu işlev yerine getirilirken metinleri anlama ve yorumlama aşamasında gerektiğinde metnin ortaya çıktığı zamanın ve mekânın ruhu gibi dış unsurlar da yorum sürecine dâhil edilmektedir (Gökçe, 2019, ss. 48-51).

Gelişim Kavramı

Türk Dil Kurumu Sözlüğü gelişim kelimesini isim olarak, “Gelişme işi, serpilip büyüme, ilerleme, inkişaf, tekâmül.” anlamlarının yanı sıra terim olarak tiyatrodaki, “aksiyon” anlamıyla ele almaktadır (TDK Sözlüğü, 2022). Doğan ise, “Gelişme, tekâmül, büyüme, ilerleme, inkişaf ve gelişme tarzı.” şeklinde tanımlamaktadır (Doğan, 1996, s. 405). Gelişimin İngilizcede karşılığı olan “development” ise, “gelişme, inkişaf, tekâmül, ilerleme, terakki, meydana çıkma, zuhur” anlamlarının yanı sıra biyoloji terimi olarak, “açılma, gelişme” anlamlarına karşılık gelmektedir. (İngilizce-Türkçe Redhouse sözlüğü = Redhouse English-Turkish dictionary, 1994, s. 257).

Bir psikoloji terimi olarak gelişim (development), Amerikan Psikoloji Derneği Sözlüğünde, “Bir insan ya da canlı organizmasında ömür boyu gerçekleşen yapı, işlev ve davranış kalıplarındaki ilerlemeci değişim.” olarak tanımlanmaktadır (Vandenbos, 2015, s. 304). Aynı sözlük, gelişimi konu edinen psikolojinin alt dallarından olan gelişim psikolojisini ise, “Döllenmeden yaşlılığa kadar meydana gelen fiziksel, zihinsel ve davranışsal değişiklikleri inceleyen ve yaşam boyu gelişimi etkileyen çeşitli biyolojik, nörobiyolojik, genetik, psikolojik, sosyal, kültürel ve çevresel faktörleri inceleyen psikoloji dalı.” olarak tanımlamıştır (Vandenbos, 2015, s. 305).

Gelişim kavramı çoğu defa büyüme ile karıştırılmaktadır. Büyüme (growth), gelişimle ilgili bir kavram olsa da gelişim ve büyüme birbiri yerine kullanılamazlar. Büyüme (growth), daha çok kütle ve boy olarak bedende meydana gelen sayısal değişiklikleri ifade eder. Gelişim ise değişimlerin niceliği yanı sıra niteliğini de kapsar. Gelişim aralarında bedensel, sosyal, duygusal, ahlaki ve cinsel yönlerin de olduğu bir dizi birbiriyle etkileşimi olan alanı ve bu alanlar arasındaki karmaşık ilişkiler ağını kapsar. Söz konusu gelişim alanları arasındaki bütünleşen ilişkiler ağı nedeniyle gelişimin her aşaması, kendinden bir sonraki aşamayı doğrudan etkiler (Arı, Üre, & Yılmaz, 1999, ss. 1-2).

Psikolojinin bir alt dalı olarak gelişim psikolojisi, araştırmacıları anne karnından başlayan ve ölüme uzanan bir süreçteki gelişimsel süreç ve değişiklikler üzerine odaklanmaktadır. Dolayısıyla hamile kalmak için yeni yollar, çocukların nasıl yetiştirileceklerini öğrenme ve hayat boyu tüm insanların karşılaşmaları muhtemel dönüm noktalarını anlama gibi konularla ilgilenmektedir. Sürekli değişen dinamik çevrenin ve gelişimi doğrudan etkileyen, bireyin sahip olduğu genetik-biyolojik potansiyelin karşılıklı etkileşimi, gelişim psikologlarının inceleme alanları arasındadır. Genetik ön bilgilerin yaşam boyu davranışları nasıl etkilediği ve çevresel etkinin (yaşantılar, tecrübeler, kabiliyetler, kültürel ortam) gelişim sürecine etkilerine odaklanarak gelişimin doğasına dair bilimsel veri elde etmek, gelişim psikolojisinin öncelikleri arasındadır (Durak, Kocatepe, & Durak, 2016, s. 219).

Gelişimin psikolojide merkezi öneme sahip bir kavram olarak ortaya çıkışından itibaren, bilim insanları tarafından gelişimin doğasına ilişkin bir takım ilke ve/veya kurallar ortaya konmuştur. Konuya dair başlıca ilkelerden bir tanesi, gelişimin hem çevre hem de kalıtım etkisi altında gerçekleştiği yönünde olanıdır.

İnsanın gelişimi, onun kalıtım yoluyla getirdiği özellikleriyle çevresi arasındaki ilişkilerin ortak ürünüdür. Bireyin gelişiminde hangisinin daha etkili olduğu geçmişten bugüne tartışılmalı bir durumdur. Aslında gerek kalıtımın gerekse çevrenin etkisi noktasında çok etkili argümanlar sıralamak mümkündür. Bu tartışmaya girmek yerine bireyin gelişiminde kalıtım ve çevre etkileşiminin boyutları üzerinde durmanın daha uygun olacağı dile getirilmektedir (Arı vd., 1999, s. 9; Bacanlı, 2012, s. 50; Şahin, Balay, & Gündoğdu, 2016, s. 19). Kalıtımın insan organizmasının biyolojik yönü üzerindeki etkisi yadsınmaz. Cinsiyet, göz, saç ve ten rengi gibi biyolojik özellikler ile down sendromu gibi genetik kökenli zihinsel problemler de yine kalıtsal kökenlidirler (Şahin vd., 2016, s. 34). Gelişimin doğasına dair diğer bazı ilkelere kısa kısa değinmek gerekirse;

Gelişim, organizmanın çeşitli kısımları için farklı hız ve oranlar altında şekillenir. Bu anlamda yaşamın ilk yıllarında fiziksel gelişim hızlıyken ilerleyen zamanlarda zihinsel ve kişilik gelişimi gibi gelişim alanları hız kazanmaktadır.

Gelişim düzenli bir sıra izler. Rastgele değildir ve bu nedenle gelişimin hızı ve yönü hakkında fikir edinmek mümkündür.

Gelişimde bireysel farklılıklar vardır. Bu nedenle bilim insanları bireysel farklılıklardan ziyade o yaş grubunun ve gelişim döneminin genellenebilir gelişim özelliklerine odaklanırlar.

Gelişimde kritik dönemler vardır. Bir gelişim döneminde gerçekleştirilmeyen dönem davranışlarının sonraki dönemlerde telafisi zorlaşmakta, bazı durumlarda mümkün olmamaktadır.

Kuşatıcı Bir Kavram: Muhit

Muhit, “Çevre, yöre, etraf.” kelime anlamıyla Arapça kökenli bir kelimedir. Mecazen ise, “Bir kimsenin sürekli ilişkide bulunduğu insanlar topluluğu, çevre.” anlamını karşılamaktadır (TDK Sözlüğü, 2022). Türkçede gerçek ve mecaz anlamı yalın haliyle verilen bu kelime, Arapçada oldukça zengin bir semantik (anlambilimsel) alana sahiptir. Çevreleme, kuşatma temel anlamı yanı sıra bir şeyi bilgi ile kavrama, bir konu hakkında kuşatıcı bilgi sahibi olmak anlamlarına da gelen kelime, “حَاطَ - حَاطَ (hâta)” sülâsî kökünden türetilen farklı sîğalarla zengin bir anlam içeriği kazanmaktadır.²

Kelimeye zengin anlam derinliği kazandıran bir diğer kullanımıysa “حَاطَ (hâitun)” şeklinde herhangi bir alanı çevreleyen, kuşatan duvar anlamıdır. Duvar, diğer insanlara çevrelediği alanın özel mülk olduğu mesajını verir ve bu anlamda kuşattığı alanı koruma altına alır. Kelimenin koruma anlamıyla kullanıldığı da bilinmektedir. Dîvânü'l-edeb'de bu anlamda iyiliği istenen kişi hakkında yapılan, “حَاطَكَ اللهُ، Allah seni (rahmetiyle) kuşatsın (koruması altına alsın)” şeklinde bir dua formu geçmektedir. Muhit de bir bireyin içerisine doğduğu, aidiyet duygusuyla bağlı olduğu ve bu anlamda kendisini güvende hissettiği bir alana işaret etmektedir (Fârâbî, 2003, s. 395).

Muhit kelimesinin Arapçada “hâta” kökünden türeyen ve Türkçede sıklıkla kullanılan bir diğer formu ise “ihâta” mastar kullanımınıdır ki Türkçede, “ihata”, “ihata etmek.” şeklinde yaygın kullanımı vardır. İhata etmek, eskiden askeri terminolojide kuşatma anlamında kullanılmıştır ve mecazen de bir konuyu kavramak, anlayış sahibi olmak anlamlarında kullanılmaktadır (TDK Sözlüğü, 2022). Kelimenin Arapçadaki bir şey hakkında her türlü malumata sahip olmak, bilgiyle kuşatmak anlamıyla, Türkçedeki mevcut kullanımı örtüşmektedir. Bir şeyi tüm yönlerden kuşatmak, bir konu hakkında azami derecede kuşatıcı bilgi sahibi olmak, koruma altına almak anlamlarıyla oldukça zengin bir anlamsal içerik üreten bu kelimenin bir başka formu da Türkçede yaygın kullanımı olan, “ihtiyat” kelimesidir. “Tedbirli olma, ilerisini düşünerek davranma, önlem alma, sakınmak, işleri iyi düşünmek, işlerde basiret üzere bulunmak, yedeklemek, dine uygun olmayan bir işi yapma şüphesinden kurtulmak için tedbirli hareket etme.” gibi oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahip bu kullanım şekli de oldukça yaygındır (Devellioğlu, 2017, s. 421).

Buraya kadar sıralanan anlamlardan muhit kelimesinin türetildiği kelime kökü ve türevlerinin daha çok iki anlam alanına işaret ettiği dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, cisimlerin etrafını çevirme, kuşatma ve koruma anlamında mekânsal bir anlam alanına işaret etmektedir. Bu şekliyle, fiziksel çevre kast edilmektedir. Kelimenin çevrelemek, kuşatmak anlamının mecazi anlamda kuşatılmışlıkla da bağlantısı bulunmaktadır. İfadeye çalışılan bu mecazi anlamın Kur'ân-ı Kerim'de istiare üslubuyla kullanıldığı görülmektedir. “أَحَاطَتْ بِهٖ خَطِيئَتُهُ - Günahı tarafından kuşatılırsa” (el-Bakara 2/81) ayeti, işlemiş olduğu günahlarda ısrar eden ve ısrarı nedeniyle bir günahattan sonra bir başkasına hatta daha büyüklerine bulaşan insanın durumunu, istiare yoluyla günahları tarafından çepeçevre kuşatılmış olma hâline benzetmektedir (İsfahanî, 2012, s. 318). İkincisiyse, yukarıdaki satırlarda kelimenin etimolojisi hakkında verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere bir şeyi ilmen, bilgi olarak kuşatmak anlamıdır. İhâta formuyla kelime, tam kavrayış, anlayış, geniş bilgi anlamlarını kazanırken ihâta-i nazar şeklinde de “gengörü” (kapsamlı bakış) anlamlarını ifade etmektedir (Devellioğlu, 2017, s. 415). Bu anlam alanıyla birlikte kelime Allah'ın yarattıklarıyla özellikle de insanla ilgili hiçbir ayrıntıyı ihmal etmeyen, atlamayan sonsuz bilgisine işaret edecek şekilde Allah'ın isimleri arasında yerini almaktadır. Yani

² “أَحَاطَ به: أحاط به. وأحاط به علما: بلغ به أقصى المعرفة.” - وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا. “Allah'ın her şeyi ilmiyle kuşattığını bilirsiniz.” (et-Talâk 66/12) gibi ayetlerde kuşatıcı bilgi anlamında Allah'ın ilim sıfatını açıklar mahiyette kullanılmaktadır (Mikâtî, Ma'sarânî, & Dendeşî, 2007, s. 244).

muhitin anlam alanında, insanın gerek eylemleri gerekse söylemleri açısından Allah tarafından kuşatılmışlığını ifade eden bir kullanımı da mevcuttur.³

Şimdiye kadar “muhit” kavramı ve belirli bir kavram alanı⁴ oluşturduğu aynı kökten türeyen diğer kelimelerle ilişkisi üzerine yapılan analizlerden hareketle, muhitin kavram alanı içerisinde ilişki içerisinde olduğu diğer kavramlar ve anlamları şu şekilde sıralanmaktadır:

Birincisi: “حاط” fiil kökünden türeyen temel anlam olarak, bir şeyi mekânsal anlamda çevrelemek, kuşatmak anlamıdır. Bu yönüyle askeri terminolojide kuşatma anlamında kullanıldığı bilgisi verilmişti. İkincisi: Temel anlam olarak yine bir şeyi çevrelemek, kuşatmak anlamına gelen “إِحَاطَةٌ – İhâta” kelimesinin mecazi olarak bir şeyi bilgi olarak kuşatmak, o şey hakkında detaylı bilgi sahibi olmak anlamıdır.

Üçüncüsü: muhitte aynı etimolojik kökten türeyen, çevrelediği alanı özel alan kılarak diğer insanların girmesine engel olan “حَائِطٌ – Duvar” kelimesinin mecazen çağrıştırdığı “duvar olma”, “koruma altına alma” anlamıdır.

Dördüncüsü: “أَخَاطُ”-fiilinin Kur’ân-ı Kerim’de bazı ayetlerde insanın günahları tarafından kuşatılmışlığını ifade için kullanıldığı, insanın psikolojik çevresine işaret eden mecaz anlamıdır.

Beşinci olarak ise, “مُحِيطٌ – Muhîṭ” şeklinde Allah’ın isimleri arasında yer alan, O’nun genelde tüm varlığı ve eşyayı, özeldense insan ve eylemlerini kuşatan sınırsız bilgisine işaret eden anlamıdır.

Kur’ân-ı Kerim’de farklı çekim formlarıyla yirmi sekiz ayette yer alan ve bunlardan on bir tanesini “محيط - Muhit” formunun oluşturduğu bu kelime grubunun oluşturduğu kavram alanı, bir diğer ifadeyle sözcük alanı, Kur’ân-ı Kerim’le birlikte yeni bir semantik değer kazanan Arapçanın anlam aktarım potansiyeliyle ilgili görülmelidir (Abdülbâkî, 1991, ss. 280-281). İzutsu, bu bağlamda dildeki kelime hazinesinin basit olarak dili oluşturan kelimelerin rastlantısal şekilde, düzensiz ve kuralsız olarak bir araya gelmesiyle oluşmadığını, aksine kelimelerin çoklu ilişkiler içerisinde birbirleriyle bağlantı kurduklarını, bu şekilde dilde birbiriyle kesişen birkaç alan yahut sektör oluşturduklarını ifade eder. O, kelimelerin bu şekilde kendi aralarındaki çeşitli ilişkilere dayalı oluşturdukları kesişim sahalarına “semantik alanlar” (semantic fields) adını vermektedir (İzutsu, 2011, ss. 54-55).

Çetinel, dilde oluşan anlam alanlarıyla ilgili olarak Stephan Ullmann’dan, dilde kendine özgü bir ayrıma dayalı olarak oluşan, birbiriyle kaynaşmış sözcük gruplarının (lexical fields) oluşturdukları kavram alanlarının toplum adına gelecek kuşaklara bir dünya görüşü, değerler düzeni ve yaşam felsefesi sağlama ve yansıtma fonksiyonu olduğu verisini paylaşmaktadır (Çetinel, 2019, s. 137). Kıyamete değin Kur’ân’ın ilahi nitelikteki mesajlarına muhatap olacak bireylere anlam aktarımına katkı sunacak olan dinamiklerden bir tanesi de Kur’ân-ı Kerim’in indirilmiş olduğu dil olarak Arapçanın sahip olduğu zengin anlam alanlarının varlığıdır.

Buraya kadar muhit kelimesini merkeze alarak yani onu odak kavram seçerek Arapçadaki semantik alanına temas edilen bu kelime grubunun eğitim psikolojisi, gelişim psikolojisi vb. sosyal bilimlerin konusu olan “çevre” kavramıyla ne tür bir bağıntısı olduğu, muhite dair yapılan semantik çözümlerinin bu bağlamda ne ifade ettiği problemi, bu noktadan sonra araştırmanın temel araştırma alanına geçiş imkanı tanımaktadır.

İnsan ve Muhit İlişkisi

Bu bağlamda ilk olarak çoğu bağlamda muhitin eş anlamlısı olarak geçen çevre kavramının sosyal bilimler açısından ne ifade ettiğine bakmak yerinde olacaktır. Çevre kelimesi, TDK sözlüğünde birçok farklı anlamıyla yer almaktayken toplum bilim açısından, “Hayatın gelişmesinde etkili olan doğal, toplumsal, kültürel dış faktörlerin bütünlüğü.” olarak tanımlanmaktadır (TDK Sözlüğü, 2022). Doğan da hakiki kelime anlamı olarak, “Bir şeyin etrafını çerçeveleyen çizgi: Çember çevresi.” olarak verdiği çevre kelimesini toplum bilim açısından, “Hayatın gelişmesine tesir eden tabii, icimaî ve kültürel dış şartların bütünü.” şeklinde tanımlar ve eş anlamlı kelime olarak “muhit” kelimesini ekler. Nitekim

³ İbn Hacer’in Kur’ân-ı Kerim’den derlediği esmâ-i hüsnâ arasında “مُحِيطٌ-Muhîṭ” ismi de mevcuttur (“Muhîṭ”, 11.11.2022). “إِنَّ رَبِّي بِمَا تَعْمَلُونَ مُحِيطٌ”-Hic şüphesiz Allah’ın bilgisi onların yaptıklarını kuşatmıştır.” (et-Talâk 65/12); “إِنَّ رَبِّي بِمَا تَعْمَلُونَ مُحِيطٌ”-Rabbim, şüphesiz sizin yaptıklarınızı kuşatmıştır.” (Hûd 11/92) vb. ayetlerde bu kullanıma tanık olunmaktadır (İsfahanî, 2012, ss. 318-319).

⁴ 1931 tarihinde Alman dilbilimci Trier tarafından ortaya konan kavram alanı (dil alanı, sözcük alanı) kuramı, kavramların zihinde birbirinden ayrı, soyutlanmış bir tarzda ayrı ayrı bulunmadıkları, bir mozaiğin parçaları misali birbirleriyle sınırlandıkları, birbirlerini etkiledikleri alanlar oluşturdukları şeklinde açıklanabilir. Bkz. (Aksan, 2016, s. 54)

TDK sözlüğünde de kelimenin mecazi kullanımları olarak verilen tanımlarda muhit kelimesi, çevre ile eş anlamlı olarak takdim edilmektedir.

Toplum bilim dışında bireyi merkeze alarak bir tanım yapmak gerekirse, insanın kendi maddi varlığı dışında kalan, onu kuşatan her şey onun çevresini oluşturmaktadır (Çetinel, 2020, s. 137). Bu anlamda bireyi kuşatan fiziksel ve sosyal çevreye bir de zihinsel çevrenin eklendiği üçlü bir çevre tasnifinden söz etmek mümkündür. Zira insanın doğumdan ölüme uzanan çizgide hayatını sürdürebilmesi için üç temel ihtiyaç alanı, onun çevresini belirlemede etkili olmaktadır. Bu ihtiyaç alanları, temel fiziksel ihtiyaçların ortaya çıkardığı şartlar altında şekillenen bir fiziksel çevreye, diğer insanlarla iletişim kurma ve sosyalleşme ihtiyacının ortaya çıkardığı bir sosyal çevreye ve şimdije adapte olmayı, geleceğe dair tasavvurda bulunmayı sağlayacak, geçmişle gelecek arasındaki çizgide bir benlik oluşturmaya zemin sağlayacak bir zihinsel çevreye sahip olmayı zorunlu kılmaktadır (Kesgin, 2014, s. 156). Dolayısıyla bireyin içerisine doğduğu ev, evin bulunduğu mahalle, yaşadığı ülke ve coğrafyası onun fiziksel çevresini oluştururken; anne-babası, kardeşleri, akrabaları, arkadaşları vb. hayat boyu iletişimde olduğu insanlar, içine doğduğu toplum sosyal alanını; hayatını sürdürürken zihinsel etkinliklerine kaynaklık eden her türlü öğrenme alanı onun zihinsel çevresini ifade etmektedir. Bireyde sosyal davranışın gelişmesi de ancak çevresel destekle mümkün olabilmektedir. Gelişimin en başında anne-babasının yanında gülümseyen bir bebek gören herkesin tahmin edebileceği gibi bu bebekler bir yandan fiziksel olarak sağlıklı gelişirken bir yandan da algısal becerileri noktasında olumlu bir gelişim çizgisi takip etmektedirler. Bir çocuğun sosyal gelişiminin erken dönemde sağlıklı bir doğrultuda ilerlemesi ona ömür boyu sosyal ilişkilerinde müspet katkı sunacaktır (Durak vd., 2016, s. 229). Bu durumda, “İnsan çevresi tarafından kuşatılmıştır (çevrelenmiştir)” paradoksal yargısı anlamsız durmamaktadır. “İnsan çevreden soyutlanınca, çevresel etkilere maruz kalmayınca geriye ne kalırdı?” şeklindeki bir sorunun cevabı ancak insanın içine doğduğu çevre tarafından ona yüklenen tüm kültürel unsurlardan soyutlandıktan sonra neyin kalacağıyla ilintilidir. Bu konu gelişim psikolojisinin temel kavramlarından “kritik dönem” üzerinden açıklanacak olursa, gelişimde belirli davranışların kazanılması gereken dönemler vardır. Döneminde kazanılmayan davranış sonraki dönemde kazanılmaz, telafi edilemez veya çok zor kazanılır. Hayvanlar üzerinde yapılan deneyler, kedilerin görme özellikleri için kritik üç ve on beşinci haftalar arasında uygun uyarıcılara maruz kalmadıkları takdirde görme sorunları yaşadıklarını; cinsel gelişimleri üzerine yapılan bir araştırmada dört ile on ikinci aylar arasında yalnız bırakılan maymunların daha sonra karşı cins maymunlarla karşılaştıklarında uygun davranış geliştiremediklerini ortaya koymuştur. Konu insan olunca da durum çok farklı görünmemektedir. 1800’lerde Fransa’nın güneyinde ormanlık bölgede bulunan on ya da on bir yaşlarındaki Aveyron’un vahşi çocuğu lakaplı, kendisine daha sonra Victor adı verilen çocuk, bulunduğu hiçbir dili konuşmıyor ve insana has biçimde iki ayak üzerinde yürüyemiyordu. Tıpkı bir hayvan gibi elleri ve ayaklarını birlikte kullanarak dört ayaklıymışçasına yürüyordu. Beş yıllık çalışmalarla ancak birkaç kelime ve isim öğrenebildi. Kendi başına yaşama becerisini sağlayacak bir sosyal gelişim de gösteremedi (Bacanlı, 2012, ss. 51-52). Bu örnekle topyekûn olarak toplumdan soyutlanmış bir bireyin sosyalleşemeyeceği, geriye yalnızca biyolojik ve fizyolojik özellikleri açısından insan olmakla birlikte hayvanlarla benzer davranış örüntüleri sergileyen bir metabolizmanın kalacağı gerçeği vurgulanmaktadır. Yeni doğan her bebek insan olma potansiyeliyle dünyaya gelmekle birlikte sosyal bir çevre olmadan bu potansiyelini açığa çıkarma şansı bulunmamaktadır. Her birey kendi yaşam biçimini bir toplum ve kültür içerisinde aktif biçimde yaşayarak inşa eder, geliştirir. Doğumla başlayan insan olma süreci boyunca kişi yalnızca bedensel gelişim göstermekle kalmaz. Beraberinde duygular, düşünceler, içtepeler, ahlak kuralları gibi sosyo-kültürel unsurlar marifetiyle bir anlamda sosyal, kültürel bir doğum daha gerçekleşir (Ergun, 1994, ss. 30-31).

Kişinin içine doğduğu toplumun sosyal ve kültürel ortamının kendisinden beklentilerine cevap vermesi ve o toplumun düşünce, duygu ve davranış şekillerini öğrenerek uygun motivasyonla yaşayabilmesi, sosyal-kültürel şahsiyet kavramıyla açıklanmaktadır. Bu bağlamda Kardiner, her toplumda sıklıkla karşılaşılan ve o toplumu karakterize eden merkezi eğilimleri ifade eden “modal şahsiyet” kavramını geliştirmiştir. Kişiden kişiye değişmekle birlikte bireyler sosyalleşme sürecinde sosyal ve kültürel bir kişilik kazanarak gruplarla ve kurumsal yapılarla kaynaşmaktadırlar (Ergun, 1994, ss. 31-32).

Bugün yerkürede yaşayan insanların pek çoğu yukarıdaki satırlarda ifade edilen sosyal kültürel şahsiyet oluşumu, gelişimde çevre etkisi vb. problemlere kafa yormadan, bir ömür boyu temsil ettiği etnik veya dînî kimliğin gereklerini yegâne hakikat görerek yaşayıp ölmektedirler. Harari’nin ifadesiyle insanlar çoğu zaman kendilerini evrene dair hazır ve nazır bir hikâyenin içerisine yerleştirerek anlam bulmaya

çalışmaktadırlar (Harari, 2019, s. 270). Benlik denilen şey ise zihnin karmaşık mekanizması içerisinde üretilen, sürekli yenilen ve yeniden yazılan bir kurmaca olarak kişiye kim olduğu, nereden geldiği, nereye gittiği ve şimdi ne olduğu yönünde bir anlatı barındırmaktadır (Harari, 2019, s. 272). Harari, neredeyse tek kimlikli birisine rastlamanın imkânsız olduğu günümüzde herkesin kendisini bir anlatının içerisinde yerleştirme eğilimine, gerek faşizm gibi ideolojiler gerekse dinler perspektifinden eleştiriler getirirken, modern bireyin kendisini bir anlatının içerisinde yerleştirme ihtiyacının arka planında daha çok kültürel ve genetik eğilimlerin yer aldığını vurgulamaktadır (Harari, 2019, s. 272). Harari, bu noktada dinlerin ve ideolojilerin insanlığın önüne koyduğu ideallerin bizzat takipçilerince yerine getirilmediği günümüzde; fuhuş yapan, vergi kaçırın ve yaşlı ebeveynine kötü davranan bir Hindu'nun, Ayodhya'daki bir caminin yıkımına destek vermekle, onun yerine dikilen Hindu tapınağına bağış yapmakla kendisini dini bütün saymasını örnek verir. O, böyle yaparak kendi varlığını anlamlı kıldığını düşünmektedir (Harari, 2019, s. 264). Bir sivrisineğe dahi merhamet gösterilmesi gerektiğini savunurken, Myanmar'daki Müslüman karşıtı hareketin başını çeken Budist rahip Ashin Wirathu'nun 2017'de Guardian'a verdiği bir röportajda kendisine yöneltilen, Myanmar askerlerinin Müslüman kadınlara tecavüz ettiği yönündeki iddialara gülerek, "Mümkün değil, vücutları çok iğrenç." cevabını verebilmesi (Harari, 2019, s. 276) kendisini içine yerleştirdiği anlatıyla ve bu söylemin kendi muhitinde gördüğü kabulle ilgili olmalıdır. İlk örnekteki Hindu için de durum aynı görünmektedir. Bu tür kimlik kategorilerinin özgür iradeyle ortaya konduğunu iddia etmek mümkün görünmemektedir. Bu anlamda insanların pek çoğu muhitin gerektirdiği düşünce ve kabullerle hayatta yol almaktadırlar. Bu durumu bir başka açıdan, toplumsal bellek ile de açıklamak mümkündür. Her insan yaşam boyu oluşturduğu belleğin kendi yetisi olduğu algısına sahipse de araştırmalar, her bireyin bir anlamda geleneğe karşılık gelen toplumsal belleğin etkisi altında bir benlik ve kimlik algısı geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Toplumsal belleğin geçmişin imgelerini var olan toplumsal düzeni meşru göstermek gibi bir fonksiyonu vardır ve herhangi bir toplumsal düzene dâhil olan bireyin topluluğun diğer üyeleriyle ortak anıları olduğunu varsayması örtülü bir kuraldır (Connerton, 2019, s. 11).

Bireyin içine doğduğu çevreye dair fiziksel, sosyal ve zihinsel çevre şeklindeki üçlü tasnife tekrar dönülecek olursa bu üçlü içerisinden birinde yaşanan nispi bir değişim, yalnızca o çevre türünü etkilemekle kalmayacaktır. Herhangi birinde yaşanan olumlu ya da olumsuz bir değişim diğerlerine de etki edecektir. Çocuk merkeze alınarak örneklendirilecek olursa, onun kuşatıcılığına, korumasına ihtiyaç duyduğu sosyal çevresinden anne gibi bir figürü eksiltirseniz ortaya yalnızca hayatının ilerleyen yıllarında sosyal uyum sorunu yaşayan çocuklar çıkmayacaktır. Anne-baba ilgisi olmadan büyüyen çocuklar üzerine yapılan deneysel çalışmalar, uzun süre hastane, çocuk ıslahevi veya çocuk bakım yurtlarında kalan çocuklarda derin fiziki ve psikolojik gelişim sapmaları ve gerilikleri görüldüğünü ortaya koymaktadır (Ergun, 1994, s. 32). İnsan, hayatında özel yer tutan özel insanlarla güçlü duygusal bağlar kurmak ister. Bu durum, bağ kurduğu insanlarla etkileşim hâlindeyken kendisini mutlu hissetmesine, neşeli olmasına ve stresli hissettiği anlarda da onların varlığı nedeniyle rahatlamasına katkı sağlar (Berk, 2013, s. 264). Bu anlamda annenin varlığı çocuk ve gelişimi için hayati öneme sahiptir. Demirdağ, yukarıdaki satırlarda göndermede bulunulan bağlanma teorisi üzerine çalışan bilim insanlarından Bowlby'den, eğer toplumlar çocuklarına değer verdiklerini iddia ediyorlarsa ebeveynlerine değer vermelidirler tavsiyesini aktarmaktadır (Demirdağ, 2017, s. 6). Dolayısıyla çocuğun içine doğduğu muhit, kelimenin semantik alanında vurgulandığı üzere kuşatıcı, koruyucu nitelikte olmalıdır. Gelişimin başlangıcında çocuğun muhitinin en dar halkası olarak aile onu koruma, sevgiyle ve ilgiyle kuşatma aynı zamanda da dışarıdan çocuğa dönük tehdit ve tehlikelerle onun arasında duvar görevi üstlenmektedir. Gelişim basamaklarını kat eden çocuk doğal olarak evden ve aileden uzaklaşarak akranlarıyla kurduğu arkadaşlık ilişkileri, dâhil olduğu okul süreçleri vb. yollarla yeni sosyal ortamlara girecek, bir anlamda yeni muhitler edinecektir. Dâhil olduğu her muhit, her sosyal ortam, onun tercihleriyle ilgili görünse de kişilik olarak bir şekilde ortam tarafından etkiye maruz kalacaktır. Sosyal ortam, muhit için İngilizcede kullanılan bir diğer kavram olan "milieu", Amerikan Psikoloji Derneği Psikoloji sözlüğünde, "Bireyin kişiliğini ve sosyal uyumunu etkileyen ev, mahalle, okul, işyeri vb. ortamlardır." şeklinde tanımlanmaktadır (Vandenbos, 2015, s. 653). Bireyin bir yönüyle dâhil olduğu sosyal ortamlara etkide bulunduğu iddia edilebilirse de daha çok etkiye maruz kaldığı da bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır.

Bireyin gelişim sürecinde ortaya çıkan sosyal davranışını yaşamakta olduğu muhitin aktörleriyle kurduğu ilişkilerin niteliği belirlemektedir. Yapılan araştırmalar yukarıda kısaca değindiğimiz çocuğun çevresindeki değer verdiği insanlara bağlanma eğiliminin yalnızca çocuklukla sınırlı kalmadığı,

hayatının ilerleyen yıllarında da farklı biçimlerde devam ettiğini ortaya koymaktadır. Ebeveyn yaklaşımları, akranlarla kurulan ilişkiler, ilerleyen yıllarda iş arkadaşları, eşi ve çocuklarıyla geliştirdiği bağlar kişiliğinin biçimlenmesinde etkili olmaktadır. Erikson'un bireyin sosyal gelişim sürecini bütün bir hayata yayan sekiz aşamalı "Psikososyal Gelişim Kuramı", birey geliştikçe toplumsal ve kültürel zorlukların nasıl değiştiğini esas alarak oluşturulmuştur. O, dördü çocukluk yıllarını dördü çocukluk sonrasını kapsayan sekiz aşamalı kişilik gelişim kuramında her bir dönemin bir krizi ya da çatışması olduğunu ve bu çatışmanın dönemi içerisinde çözüme kavuşturulmasının gerektiğini savunmuştur. Çözüme kavuşturulmayan her çatışma karşılığında olumsuz bir duygunun gelişmesine neden olarak, yaşamın sonraki aşamaları için yeni krizlerin habercisi olabilmektedir (Durak vd., 2016, ss. 232-233). Kendisi de babası tarafından çok erken yaşlarda terk edilen, biyolojik babasını hiç tanımadan büyüyen Erikson, gençlik döneminde önemli kimlik krizleri yaşamış ve hayatının ilerleyen yıllarında düşüncesinde, kimlik bunalımı ve karmaşası gibi konular önemli yer tutmuştur (Karataş, 2016, s. 133). Bu sekiz dönemde bireyin başarması gereken gelişim görevleri ve başarılabilmesi durumunda ortaya çıkması muhtemel kriz ya da çatışma durumları şunlardır: Bebeklik döneminde temel güven duygusuna karşılık güvensizlik; erken çocukluk döneminde özerkliğe karşılık kuşku ve utanç; oyun çağında girişimciliğe karşı suçluluk; okul çağında başarıya karşı aşağılık duygusu; ergenlik döneminde kimliğe karşılık kimlik karmaşası; erken yetişkinlikte yakınlığa karşılık uzaklık; yetişkinlikte üretkenliğe karşılık durgunluk; yaşlılıkta ise benlik bütünlüğüne karşılık umutsuzluk krizleridir (Durak vd., 2016, s. 233; Karataş, 2016, s. 135). Erikson'un kişilik gelişim kuramını farklı kılan temel husus, insanın psikolojik potansiyeliyle doğrudan ilintili kişilik olayına yaşam boyu kat ettiği sosyal süreçlerin etkisine yaptığı vurgudur.

Öğrenme ve Muhit İlişkisi

Öğrenmeye dair pek çok tanım arasından en yaygın ve öğrenmenin karmaşık doğasına dair en belirgin doneler; öğrenmenin bir "kavrama", "bilgi", "anlama" olayı olduğu, öğrenmeyle birlikte bireyde gözlemlenebilir davranış değişikliğinin meydana geldiği, bu davranış değişikliğinin nispeten kalıcı izli olduğu ve öğrenmede yaşantıların önemli olduğudur (Olsen & Hergenbahn, 2016, s. 1). Öğrenmenin doğasına ilişkin veriler bir araya getirilince ortaya, "Öğrenme, tekrar ya da yaşantı yoluyla davranışta meydana gelen kalıcı ve görece tutarlı değişikliklerdir." şeklinde bir tanım çıkmaktadır (Öztemel, 2016, s. 162). Öğrenmenin nasıl gerçekleştiği sorusuysa, psikolojinin olduğu kadar modern anlamda eğitim bilimlerinin de sahada üretilen pek çok teoriye rağmen hâlâ cevaplamaya çalıştıkları karmaşık bir konu olarak önemini korumaktadır. Öğrenmeye dair davranışçı, bilişsel, nörofizyolojik çatı altında toplanabilecek çok sayıda kuram, öğrenme gibi karmaşık bir süreci anlama, analiz etme ve yordama noktasında birbirinden farklı ancak her biri öğrenme olayının bir yönüne temas eden görüşler geliştirmektedirler. Ancak bu araştırmanın odak problemini bireyin gelişimi ve öğrenme olayı üzerinde muhit (çevre) etkisi oluşturduğu için odaktan sapmamak adına bu doğrultuda analizlere yönelmek yerinde olacaktır.

Öğrenme ve muhit ilişkisi üzerine çözümlenmelere geçmeden önce altı çizilmesi gereken temel husus, bireyin öğrenme şekli ve kapasitesinin de diğer gelişim alanlarında olduğu gibi kalıtım ve çevre etkileşimi doğrultusunda şekillendiğidir. Basitçe örneklendirilecek olursa, yeni doğan bir bebek, yirmi bir numaralı kromozomu mayoz bölünme sırasındaki bir eksiklikten dolayı çift olmak yerine üç adet olarak doğmuşsa, down sendromuyla dünyaya gelmiş demektir. Bu sendromun sonuçları arasında zekâ geriliği, hafıza ve konuşma problemleri, sınırlı kelime dağarcığı yer almaktadır ki mutlak bir tedavisi de yoktur (Berk, 2013, ss. 60-61). Buna benzer bir grup kalıtsal hastalık daha mevcuttur ki bu çocuklar ne kadar çevresel destek alsalar da gelişimleri ve öğrenme kapasiteleri normal gelişim seyri gösteren akranlarıyla eşit olmamaktadır. Ne kadar çevresel destek sağlarsanız sağlayın bir insana uçmayı öğretemezsiniz veya ne kadar eğiterseniz eğitin bir çita kadar hızlı koşmasını sağlayamazsınız. Ancak unutulmaması gereken bir diğer temel husus, insanın kalıtımın derin etkileri altında belirlenen potansiyeli, henüz anne karnındaki fetal gelişim aşamalarında çevre etkisi altına girmektedir. Anne rahmine sağlıklı yerleşmiş, tüm temel kalıtım bilgisini içeren çubuk şeklinde yirmi üç çift kromozoma sahip sağlıklı bir zigot, aslında o andan itibaren çevresel etkilere açık hâle gelmektedir. İlk muhiti olan annesinin hastalıkları, kullandığı ilaçlar, sigara ve alkol bağımlılığı vb. koşullar onun genetik mirasını belirli oranlarda etkileyecektir. Doğduğu andan itibaren de çevresini taklit ederek öğrenme süreçlerine dâhil olacaktır. Yapılan araştırmalar yenidoğanların yüz ifadelerini ayırt edebildiklerini ve bir

yetişkinin mutlu ya da üzgün yüz ifadesini taklit edebildiklerini ortaya koymaktadır (Durak vd., 2016, ss. 225-227).

İnsanın öğrenmesi gibi karmaşık ve bütünüyle keşfedilmemiş öğrenme ilkelerine ilişkin epistemolojik ve kuramsal arka planı bu araştırmanın sınırları içerisinde analiz etmek mümkün görünmemektedir. Konuya araştırmanın odak problemi olan muhit (çevre) bağlamında bakıldığında, bilgi felsefesi üzerine kapsamlı yaklaşımlar ortaya koyan Antik Yunan filozoflarından itibaren bilginin zihinsel bir miras mı olduğu yoksa duygusal tecrübenin aktarımından ibaret mi olduğu meseleleri tartışılmaktadır. Platon'a göre bilgi miras kalmaktadır ve insan zihninin doğal bir bileşenidir. Bir başka ifadeyle birey bilgiyi, zihnin içeriğini yansıtarak elde etmiştir. Aristo ise bunun aksine bilginin duygusal tecrübe yoluyla elde edildiğine ve miras kalmadığına inanmıştır (Olsen & Hergenhahn, 2016, s. 27). Antik Yunan düşüncesinden bugüne bilgi ve insanın öğrenmesine dair düşünce serdeden, gözlem ve deneye dayalı bilimsel çalışmalarıyla kuramsal çalışmalarda bulunun düşünürlere ve düşüncelerine bakıldığında aslında her birinin insanın öğrenmesi gibi komplike, çok bileşenli bir olayı belirli ölçülerde izaha çalıştıkları ve bunda da belirli ölçülerde başarılı oldukları görülecektir. Hayvanlar üzerine yapılan deneylerde elde edilen bulgular bir takım davranışların öğrenme olmadan da gelişebileceğini göstermektedir. Örneğin, guguk kuşları yumurtalarını başka kuş türlerinin yuvalarına bırakarak doğacak yavrularına bakma yükünü onlara yıkmaktadırlar. Başka bir kuş türünün yuvasında gözlerini açan guguk kuşu yavruları kesinlikle o kuş türünü taklit etmemektedirler. Yine yavru bir sincap hiç sincabın olmadığı bir yerde büyütülse dahi kendisine verilen yemişi sincaplara has biçimde gömme davranışı sergilemektedir. Yemiş sincap yavrusuna toprağın olmadığı, tahta zemini olan bir yerde verilmiş olsa dahi sincap yavrusu, ayağıyla toprağı kazıyormuşçasına tahtada bir delik açma çabası sergilemektedir (Olsen & Hergenhahn, 2016, s. 5). Dolayısıyla bazı hayvan türlerince sergilenen bu türden davranışlar, öğrenme için çevresel desteğin şart olmadığı algısı yaratmaktadırlar. Oysaki bir insan yavrusunun çevresel destek olmadan gelişim sürecini devam ettirme ve öğrenme şansı yoktur. Daha önce hikâyesine atıfta bulunulan Aveyron'un vahşi çocuğu Victor bunun canlı örneklerindedir. Çevresel destek ve katkı olmadan insanın dil oluşturabilmesi mümkün değildir. Sosyal-kültürel bir kimliğe sahip olması, sosyal davranış geliştirmesi ancak sosyal bir muhite dâhil olmasıyla gerçekleşecektir. İnsanın öğrenmedeki anlamıyla nispeten kalıcı izli davranış geliştirmesi, davranışların alışkanlık hâline gelmesi, kendi türüne has davranış örüntüleri geliştirmesi onun sosyal kabul görmesinin ön koşuludur. Soy ve asabiye üzerine söyledikleriyle çığır açan bir düşünür olarak İbn Haldun'da ifadesini bulan, "İnsan nesebinin değil, âdetlerinin çocuğu ve ürünüdür." yargısı insan ve muhitin onna tesiri noktasında manidardır (Kayapınar, 2021, s. 132).

Bireyin öğrenmesinde çevre etkisine en fazla vurgu yapan teorilerden bir tanesi, yüzyılın başında vefat eden Rus kökenli Amerikalı gelişim psikoloğu Urie Brofenbrenner'a (1917-2005) ait, "Ekolojik Sistem" teorisidir. Bu teoriye göre çocuk, birbirine farklı derecelerde etkide bulunan çevrelerin var olduğu karmaşık bir sistem içerisinde büyür. Çocuğun doğuştan getirdiği biyolojik eğilimler, çevresel faktörlerle birleşerek gelişimini şekillendirir ve o çevreyi bir dizi iç içe geçmiş katman olarak değerlendirir. Brofenbrenner'ın "bioekolojik model" adını verdiği bu sistemde çocukların günlük yaşantılarını geçirdikleri ev, okul ve mahalleyi içine alan sistemi daha geniş bir sistem kapsar ve her katman diğer katmanlarla ilişkili olarak gelişimi etkiler (Bacanlı, 2012, s. 156; Berk, 2013, ss. 25-26). Ekolojik modelin öğrenmeye yaklaşımda farklı olduğu nokta, öğrenmede yalnızca yakın çevre etkisine değil, öğrenciyi etkileyebilecek tüm topluma vurgu yapmasıdır. Örnek verilirse, öğretmenin aile hayatının öğrenciyi etkilemesine pek vurgu yapılmazken ekolojik perspektiften öğretmenin olumsuz aile hayatı gibi pek çok dış faktör farklı derecelerde öğrenciyi etkilemektedir (Bacanlı, 2012, s. 156). Brofenbrenner'a ait modelin en dışında çocuğun içine doğduğu toplumun kültürel değerleri, gelenek ve görenekleriyle topluma yön veren kanunların oluşturduğu makrosistem yer almaktadır ki makrosistemin çocukların ihtiyaçlarına verdiği önem ve tanıdığı öncelik, iç katmanlardan alacağı desteği doğrudan etkilemektedir (Berk, 2013, s. 27). Dolayısıyla kanun koyucu ve politika belirleyici olarak hükümetlerin eğitime bakış açıları, ona atfettikleri önem ve eğitime ilişkin politikaları incelemesi, tüm sistemin işleyişini etkilemektedir.

İnsanların insanları gözlemleyerek öğrendikleri, bu nedenle öğrenmede en iyi modellerin seçilerek öğrencilere sunulması gerektiğini vurgulayan Albert Bandura gibi isimlerle bireyin gelişimi ve öğrenmesi noktasında çevresel desteğe, gelişim ve öğrenmenin sosyal yönüne vurgu yapan bilim insanları listesini uzatmak mümkündür. Ayrıca öğrenmede çevresel etkiye vurgu yapanlar yalnızca sosyal bilişsel öğrenme kuramcıları değildir. Gelişim ve öğrenme psikolojisi açısından genel kabul

gören hususların başında, bireyin gelişim ve öğrenmesinin ebeveyn tutumları, kişinin sosyo-ekonomik düzeyi, ait olduğu kültür, çocuk bakım uygulamaları, doğum sırası, ailenin özel durumu vb. çevresel faktörlerden etkilendiği verisi yer almaktadır (Bacanlı, 2012, ss. 155-159).

Din Eğitimi ve Muhit İlişkisi

Gelişim ve öğrenmeyle ilişkilendirildiği takdirde din eğitimini, bu kapsamda bireyin inanç eğitimi sürecini genel öğrenme süreçlerinden ayrı değerlendirmemek gerekir. Aydın, din eğitimini genel eğitimden mahiyet olarak farklı görmemek gerektiğini vurguladıktan sonra eğitim kavramının yaygın tanımı üzerinden din eğitimini tanımlamaya çalışır. “Bireyde kendi yaşantısı yoluyla davranış değişikliği meydana getirme sürecidir.” şeklindeki genel eğitim tanımı, din eğitimine uyarlandığında ortaya, “Din eğitimi, bireyde kendi yaşantısı yoluyla dinle ilgili davranış değişikliği meydana getirme sürecidir.” tanımlaması çıkmaktadır (Aydın, 2019, s. 81).

Gelişim perspektifinden bakıldığında dünyaya yalnızca emme, yakalama gibi bir takım reflekslerle gelen, bunun dışında hayata ve dünyaya dair en ufak bilgisi olmayan bebek, artık bir kuşatma altındadır. Onun ilk ve en önemli sınavı yeni muhitine uyum sağlama ödevidir. Daha önce de vurgulandığı üzere esasen anne rahmine düştüğü andan itibaren çevresel etkiler maruz kalan bu varlık, doğum sonrası aşamada sosyal destek olmadan varlığını sürdürme şansına sahip değildir. Kur’ân-ı Kerim insanın bu aşamadaki bilgisizliğine ve çaresizliğine şu şekilde vurgu yapmaktadır: “Allah, sizi analarınızın karnından, siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.” (en-Nahl 16/78).

İslam, çocuğa varlık kategorisi olarak özel bir değer atfeder ve bu bağlamda nikâh akdiyle kurulmuş, sağlam temeller üzerine oturmuş bir aile ortamını çocuğun en temel hakkı olarak görmüştür. Müslüman bir kimlik geliştirmenin önemli bir simgesi olmak üzere, çocuk hayata gözünü açtığı andan itibaren kendisini bir dizi İslami uygulamanın merkezinde bulur. Bu uygulamalar arasında doğar doğmaz sağ kulağına ezan, sol kulağına kâmet okunmasını, imkân bulan anne babaların çocukları için akika kurbanı kesmesini saymak mümkündür (el-Cevziyye, 2012, ss. 43-51). Dünyaya yenice gelmiş bir bebeğin sağ kulağına ezan, sol kulağına kâmet okunması, bizzat Peygamberin uyguladığı ve tavsiye ettiği bir uygulamadır. Bebeğin yeni muhitte kulağına dokunan ilk ses, ona Rabbini ve O’nun büyüklüğünü duyuran “Allâhü Ekber” sesidir. Yakın dönemde Mampe ve Friederici tarafından yapılan bir araştırmanın ortaya koyduğu ilginç bir bulguya göre, dünyaya gelen her bebek ağlamaktadır ancak fetüsün gelişimi sırasında çevrede konuşulan dile bağlı olarak Fransız bebekler, Alman bebeklerden farklı melodiyle ağlamaktadırlar. Dolayısıyla bir Müslümanın yeni doğan bebeğinin kulağına değen ilk sesin ezan olması tercihinin bu perspektiften bakıldığında, akıldışı bir tercih olarak görülmemelidir.

İslam, Müslüman bir ailede dünyaya gözlerini açmış bir bebeğin din ve inanç gelişimi sorumluluğunu özellikle çocuğun içine doğduğu muhitin en önemli aktörleri olan ebeveyne yüklemektedir. Bu konuda ebeveynin belirleyiciliğine vurgu yapan, “Her çocuk İslam fitratı üzere doğar. Anne ve babası onu sonradan Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar.” (Müslim, 1997: "Kader", 22.) hadis-i şerifi de ortaya koymaktadır ki çocuğun dinini belirleme noktasında ebeveynin rolü büyüktür (Çetinel, 2021, s. 158). “Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun.” (et-Tahrîm 66/6) benzeri ayetlerle her mümin, sorumluluğu altındaki ailesinin din eğitimine yönelik bir duyarlılığa davet edilmektedir. Üstelik bu sorumluluk yalnızca ebeveyn ve çocuk arasındaki bir sorumluluk bilinciyle sınırlı değildir. “Hepiniz çobansınız ve sürünüzden mesulsünüz. Devlet reisi bir çobandır ve reayasından mesuldür. Evin erkeği çobandır ve ailesinden sorumludur. Kadın evinin çobanıdır ve ondan sorumludur. Köle efendisinin malı üzerinde çobandır ve ondan sorumludur. Dikkat edin! Hepiniz çobansınız ve sürünüzden mesulsünüz.” (Hanbel, 2001, 8/83) hadis-i şerifi, herhangi bir sosyal alanda sorumluluk sahibi olan herkesi, güdüm ve gözetiminde olan insanlarla ilgili sorumluluk bilinciyle hareket etmeye davet etmektedir.

Bireyin bebeklikten erken çocukluğa, çocukluğun sonraki aşamalarına veya gençlik ile sonrası aşamalar olan yetişkinlik ve yaşlılık evrelerine uzanan tüm gelişim aşamalarında farklı düzeylerde de olsa yaşamakta olduğu muhitin tesiri altında olduğu gelişim psikolojisinin verileri arasında yerini almıştır. Din eğitimi veya inanç gelişimini de bu verili bilgi üzerinden analiz etmek yanlış olmayacaktır. Birey ve sosyalleşmesi üzerine araştırmanın bu noktasına kadar yapılan analizleri, bireyde dînî düşüncenin gelişmesinden ayrı okumamak gerekir. Bireyde dînî duygunun doğuştan (fitri) ya da sonradan mı olduğu tartışmalarına girmeden araştırmanın odaklandığı muhit (çevre) etkisi üzerinden bakıldığında tartışma götürmeyen temel husus, din duygusunun şekillenmesi ve

gelişmesinde muhitin etkin bir faktör olduğudur. Çocuğun bir ferdi olduğu muhit, onda dînî düşüncenin erken veya geç uyanmasına etki ettiği gibi bu gelişimin sağlıklı veya sağlıklı olmayan bir şekilde olacağı konusunda da belirleyicidir (Dam, 2021, s. 67).

Psikolojinin ortaya koyduğuna göre çocukta dînî uyanış 3-5 yaşlarına odaklandırılmaktadır. Hiçbir çocuk dünyaya dindar olarak gelmez ancak bu anlamda boş olmadıkları, onlarda tabii bir dînî kabiliyet ve eğiliminin de var olduğunu ortaya koyan araştırmalar mevcuttur (Dam, 2021, s. 67). Üçlü dörtlü yaşlarda dünyayı ve kendi varlığını sorgulamaya başlayan çocuk aslında bu andan itibaren dînî fikirlerle de temas geçmektedir. Onun Tanrı düşüncesiyle teması yalnızca yaş şartına bağlı değildir. Olgunlaşmanın yanı sıra çevresinde yaşanan ve öğretime konu edilen dinin onun üzerinde büyük etkisi vardır (Selçuk, 1991, s. 70). Yine çocuğun muhitinde yaşananlar, konuşulanlar ve çevresel yaklaşımlar belirleyici olmaktadır.

Araştırmanın başlangıcında Arapça kökenli bir kelime olan “muhit” üzerine yapılan anlambilim (semantik) merkezli çözümlenmelerde, kelimenin birlikte kavram alanı oluşturduğu kelimelerden olan “ihata etmek” üzerinden, “bir konuyu etraflıca, detaylıca bilmek, kavramak” anlamına vurgu yapılmıştı. Bu hâliyle de Kur’ân-ı Kerim’de Allah’ın yarattığı her şeyi, özellikle de insan ve eylemlerini bilgisiyle kuşatması anlamına gelen “Muhit” ismine değinilmişti. Allah’ın bilgisi her şeyi çevrelemiş, kuşatmıştır. İnsan yalnızca Allah’ın bilgisiyle kuşatılmamış, beraberinde Allah düşüncesiyle de kuşatılmıştır. İnanç ve iman, inanan insanın düşünce ufkuna Allah fikrini yerleştirmeyi hedeflemektedir. *“Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur’ân’ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şâhit olması yetmez mi?”* (el-Fussilet 41/53) ayetinin işaret ettiği üzere, mümin için Allah’ın varlığının delilleri hem kendi varlığında hem de tanıdığı olduğu evrende mevcuttur ve Allah her anlamda insanı kuşatmıştır.

Çocukta henüz üçlü beşli yaşlarda oluşmaya başlayan ve yaştan bağımsız olarak çevresinde yaşanan ve öğretime konu edilen din olgusuyla da biçimlenen Allah düşüncesini, doğru yaşta ve doğru metotlarla düşünce ufkuna yerleştirmek önem arz etmektedir. Doğaldır ki bu anlamda ilk görev ebeveyne düşmektedir. Analizine çalışılan bu yaklaşımın bir yansımaları Sezai Karakoç şiirinde ve düşüncesinde görmek mümkündür. *“Çocukluğumuz”* isimli şiirine henüz bir çocukken, annesinin kendisine Allah’ı nasıl takdim ettiği bilgisiyle başlamaktadır.

“Annemin bana öğrettiği ilk kelime,

Allah, şahdamarımdan yakın bana benim içimde.” (Karakoç, 2011, s. 70).

Şiirin yer aldığı *“Körfez”* isimli kitabını otuzlu yaşlarına yaklaşırken kaleme alan şairin, çocukluğundan hatırdaki kalanlar noktasında şiirine konu ettiği en canlı sahne, annesinin ona her şeyden haberdar bir Allah inancını aşılama çabasıdır. Şiirin bir sonraki beytinde vurgulanansa tahmin edileceği üzere Peygamber sevgisidir:

“Annem bana gülü şöyle öğretti,

Gül, O’nun, O sonsuz iyilik güneşinin teriydi.” (Karakoç, 2011, s. 70).

Çocuğun doğduğu, büyüdüğü muhitin unsurları olan ebeveyn, komşular, akrabalar, mahalle, okul, makro anlamda kültür, yalnızca bireyde sosyal davranış gelişimine değil yanı sıra dini davranış ve tutum belirlemesine de etki edecektir. Doğumla başlayan, ölümlülükle kuşatılmış insan varlığı, gerek hayatın anlamlandırılması gerekse ölüm düşüncesine dayalı yaşam sonrasının sorgulanması noktasında muktedir, her şeye gücü yeten ve kuşatıcı bir Tanrı fikriyle de kuşatılmalıdır ki güçlü bir inanç zemini oluşturabilsin. *“Siz cansız (henüz yok) iken sizi diriltten (dünyaya getiren) Allah’ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizleri öldürecek, sonra yine diriltecektir. En sonunda O’na döndürüleceksiniz.”* (el-Bakara 2/28), *“O, size hayat veren, sonra sizi öldürecek, daha sonra da diriltecek olandır. Şüphesiz, insan çok nankördür.”* (el-Hac 22/66) ayetlerinde vurgulandığı üzere vahiy, her şeyin olduğu gibi hayatın ve ölümün yaratıcısı, insanın varlığını kuşatan bir ilah düşüncesini, inançta merkezi bir konuma yerleştirmektedir.

Araştırmanın odaklandığı “muhit” ve birlikte kavram alanı oluşturduğu kelime grubunda yer alan kelimelerin Kur’ân-ı Kerim’de insanın varlığının Tanrısal irade tarafından kuşatılmış olduğuna yönelik bir içerikle sunulduğu ayetlerle inanç ve muhit ilişkisine dair analizlere son verilebilir:

“وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ”, *“Hani sana, “Muhakkak Rabbin, insanları çepeçevre kuşatmıştır.” demiştik.”* (el-İsrâ 17/60).

“وَإِنَّ اللَّهَ فَدَّ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا”, *“Allah’ın her şeyi ilmiyle kuşattığını bilesiniz.”* (et-Talâk 65/12).

“إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ”, *“Çünkü Allah onların işlediklerini kuşatmıştır.”* (Âl-i İmrân 3/120).

“أَلَا إِنَّهُمْ فِي مَرِيَّةٍ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ أَلَّا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ”, “İyi bilin ki, onlar Rablerine kavuşma konusunda şüphe içindedirler. İyi bilin ki, O, her şeyi kuşatandır.” (Fussilet 41/54).

SONUÇ

İnsan, doğuştan sahip olduğu fiziksel, bilişsel ve duyuşsal özellikleriyle, varlık grupları içerisinde özel konuma sahip bir canlıdır. Onun insan olma potansiyelinin açığa çıkması, sahip olduğu genetik mirasın ve çevresel bileşenlerin etkileşimiyle ortaya çıkmaktadır. Kalıtsal, genetik potansiyelin bireyin gelişimine yadsınamaz etkileri mevcuttur. Öyle ki aynı ebeveynin büyüttüğü benzer çevresel koşullar altında yaşayan kardeşler arasında genetik potansiyellerindeki fark nedeniyle öğrenme, davranış geliştirme noktalarında farklılıklar açığa çıkabilmektedir. Araştırma boyunca bireyin gelişiminde kalıtımın mı yoksa çevrenin mi daha etkili olduğu noktasında birini diğerine önceleyen bir yaklaşımdan kaçınılmıştır. Daha çok psikoloji ve alt dallarından olan gelişim psikolojinin ortaya koyduğu, “Gelişim kalıtım ve çevrenin ortak etkisi altında şekillenir.” ilkesine vurgu yapıldıktan sonra, bir zigot olarak anne rahmine düştükten sonra çevresel faktörlerin tesiri altına giren bireyin sosyal davranış geliştirmesi, öğrenmesi ve din eğitimi noktalarında da muhit etkisinin önemi vurgulanmıştır. Araştırma başlığında özellikle muhit vurgusu yapılmıştır. Bu nedenle Türkçe çevre kelimesinin karşılığı olarak kullanılan, hakiki ve mecaz anlamı sözlüklerde ana hatlarıyla onunla eşanlamlı olarak takdim edilen Arapça “muhit” kelimesine dair anlambilimsel analizlere yer verilmiştir. İki kelime anlam alanları olarak ortak bir zemine oturmaktadır ki bu araştırma boyunca da her iki kelime birbirinin eşanlamlısı olarak kullanılmıştır. “O hâlde araştırmadaki “muhit” vurgusu nereden kaynaklanmaktadır?” şeklindeki bir sorunun cevabıysa, söz konusu Arapça kelimenin, semantik anlamda kavram alanı oluşturduğu bir grup kelimeyle birlikte Kur’ân-ı Kerim’de kazandığı zengin anlamsal boyuttur. Bu boyut, “Kuşatma, çevreleme”, “Bilgiyle kuşatma, bir şeyi derinlemesine kavrama”, “Duvar olma”, “Koruma, engel olma” anlamlarının yanı sıra “Allah’ın bilgisinin tüm varlığı ve eşyayı kuşatması” anlamının bir yönüyle de, “İnsanın ontolojik sorgulamalarına kaynaklık eden anlam arayışının her yönde Allah fikrine çıkması.” şeklinde yorumlanabilecek bir içeriğe sahiptir.

Dünyaya gözünü açtığı anda hayatta kalmasını sağlayacak emme, tutma-yakalama gibi basit refleksler dışında hiçbir bilgiye sahip olmayan insan başta ebeveyni olmak üzere kendisini kuşatan çevrenin müspet-menfi katkı durumuna göre hayatta yol alabilmekte, bedensel ve ruhsal anlamda gelişim aşamalarını ama sağlıklı ama sorunlu bir tarzda kat edebilmektedir. İnsanın kendisiyle ilgili oluşturduğu bellekte, benlik ve kişilikte araştırma boyunca izaha çalışılan çevresel etkinin yansımalarını görmek mümkündür. Öğrenme konusu da çevresel etkinin kendisini bariz şekilde hissettirdiği bir olgu iken benzer şekilde din eğitimi de çevresel etkiye açık bir alan olarak dikkat çekmektedir. Muhite dair analizler, bireyin inanç gelişimi ve din eğitimi açısından Allah düşüncesinin onun muhitinde görünür kılınması; yaşamla, ölümle imtihan olunan ve ölüm sonrasında ilgili kaygıları olan insanın muktedir bir yaratıcı olarak Allah inancıyla yaşadığı çevrede kuracağı düşünsel ve sosyal temasın önemini ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

- Abdülbâkî, M. F. (1991). *Mu‘cem ‘ül-müfehres li-elfâzi ‘l-Kur‘âni ‘l-Kerîm* (3. bs). Kahire: Dârü’l-Hadîs.
- Aksan, D. (2016). *Anlambilim-Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi* (1. bs). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Altuntaş, H., & Şahin, M. (Çev.). (2009). *Kur’ân-ı Kerîm Meâli* (3. bs). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Arı, R., Üre, Ö., & Yılmaz, H. (1999). *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi Eğitimin Psikolojik Temelleri*. Konya: Mikro Basım-Yayımlar-Dağıtım.
- Aydın, M. Ş. (2019). *Din Eğitimi Bilimi* (3. bs). Kayseri: Kimlik.
- Bacanlı, H. (2012). *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Berk, L. E. (2013). *Bebekler Çocuklar: Doğum Öncesinden Orta Çocukluğa*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

- Connerton, P. (2019). *Toplumlar Nasıl Anımsar?* (3. bs; A. Şenel, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çetinel, H. (2019). *Dini Kavramların Öğretimi ve Semantik Analiz* (1. bs). İstanbul: Kitap Dünyası.
- Çetinel, H. (2020). Değişen Çevre-Değişen İnsan: İnsan-Çevre Etkileşiminde Ahlaki Boyut ve "Darwin'in Kâbusu. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 135-173.
- Çetinel, H. (2021). Çocukla İnanç Esasları Üzerine Konuşmanın İmkânına Dair Bir İçerik Analizi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 14(88), 153-166.
- Çevre ne demek TDK Sözlük Anlamı. (t.y.). Geliş tarihi 12 Kasım 2022, gönderen <https://sozluk.gov.tr/?kelime=çevre>
- Dam, H. (2021). Çocukluk Dönemi Din Eğitimi. İçinde M. Köylü (Ed.), *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi* (8. bs). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Demirdağ, M. F. (2017). Bağlanma Teorisi'nin Kökenleri: John Bowlby ve Mary Ainsworth. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 76-90.
- Devellioğlu, F. (2017). İhtiyat. İçinde *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (33. bs). Ankara: Aydın Kitabevi.
- Durak, M., Kocatepe, U., & Durak, E. Ş. (2016). *PsychSmart Akılının Akli: Psikoloji*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ebu'l Huseyn, M. b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. (tsz.). *Sahîh-i Müslim* (C. 1-5). Kahire: Dâr-u İhyâ'il-Kütübî'l 'Arabiyye.
- el-Cevziyye, İ. K. (2012). *Kur'an ve Sünnet'e Göre Çocuk Ahkamı* (3. bs; M. Kısa, Çev.). Konya: Kitap Dünyası Yayınları.
- Ergun, M. (1994). *Eğitim Sosyolojisine Giriş*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Fârâbî, İ. b. İ. (2003). *Mu'cem-u Dîvânü'l-Edeb* (1. bs, C. 3). Kahire: Müesseset-ü Dâru'ş-Şa 'li's-Sahâfe ve't-Tıbbâa ve'n-Neşr.
- Gelişim ne demek TDK Sözlük Anlamı. (t.y.). Geliş tarihi 26 Ocak 2022, gönderen <https://sozluk.gov.tr/?kelime=gelişim>
- Gökçe, O. (2019). *Klasik ve Nitel İçerik Analizi* (1. bs). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Hanbel, A. b. (2001). *Müsned-i Ahmed b. Hanbel* (1. bs, C. 8). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Harari, Y. N. (2019). *21. Yüzyıl İçin 21 Ders* (7. bs; S. Siral, Çev.). İstanbul: Kolektif Kitap.
- Izutsu, T. (2011). *Kuran'da Dini ve Ahlaki Kavramlar* (4. bs; S. Ayaz, Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.
- İhata ne demek TDK Sözlük Anlamı. (t.y.). Geliş tarihi 11 Kasım 2022, gönderen <https://sozluk.gov.tr/?kelime=ihata>
- İngilizce-Türkçe Redhouse sözlüğü = Redhouse English-Turkish dictionary*. (1994). İstanbul: Redhouse Yayınevi.
- İsfahanî, R. el-. (2012). *Müfredât* (3. bs). İstanbul: Çıra Yayınları.
- Karakoç, S. (2011). *Körfez* (9. bs). Diriliş Yayınları.
- Karataş, Z. (2016). Kişilik Gelişimi. İçinde C. Şahin (Ed.), *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kayapınar, M. A. (2021). Modern-Premodern Tartışmasının Ötesinde İbn Haldun'un Düşüncesi. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 26(50), 89-160.
- Kesgin, A. (2014). Etiğin Temellendirilmesi Bağlamında İnsanı Kuşatan Çevre Sorunu. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 8(16), 155-182.
- Mehmet Doğan. (1996). *Büyük Türkçe Sözlük* (C. 1-1). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Mikâtî, M. B., Ma'sarânî, M. Z., & Dendeşi, A. A. (2007). *Al-Qutoof- a Dictionary of Linguistic Terms and Structures from the Holy Koran* (1. bs, C. 1-1). Beyrut: Mektebet-ü Lübnân Nâşirûn.
- Muhît. (t.y.). Geliş tarihi 11 Kasım 2022, gönderen TDV İslâm Ansiklopedisi website: <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhit>
- Muhit ne demek TDK Sözlük Anlamı. (t.y.). Geliş tarihi 08 Kasım 2022, gönderen <https://sozluk.gov.tr/?kelime=muhit>
- Olsen, M. H., & Hergenbahn, B. (2016). *Öğrenmeye Dair İlk Yaklaşımlar* (Ş. Erdoğan Yılmaz, Çev.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

- Öztemel, K. (2016). Öğrenme Psikolojisi. İçinde C. Şahin (Ed.), *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Selçuk, M. (1991). *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler* (2. bs). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şahin, C., Balay, R., & Gündoğdu, R. (2016). *Eğitim Psikolojisi: Gelişim, Öğrenme, Öğretim*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Vandenbos, G. R. (Ed.). (2015). *APA Dictionary of Psychology Second Edition*. Washington: American Psychological Association.